

7-тарау.

Қаржылық қатынастарды құқықтық қамтамасыз ету

Мемлекеттің қаржылық қызметінің құқықтық негіздері

Қаржылық қызметті жүзеге асыру қатысушы субъектілердің құқықтары мен міндеттерін, жауапкершіліктерін анықтауды талап етеді. Қаржы қызметі барысында қаржылық қатынастан басқа, құқықтық әртүрлі салаларымен реттелетін еңбек, азаматтық және басқа да қоғамдық қатынастар пайда болады.

Қаржы құқығы – бұл мемлекет пен жергілікті өзін өзі басқару органдарының орталықтандырылған ақшалай қорларын (қаржы ресурстарын) құру, бөлу және пайдалану процесінде пайда болатын қоғамдық қатынастарды реттейтін заңды нормалар жиынтығы. Қаржы құқығы пәніне қаржы жүйесі құрылымын бекіту, қаржы қызметі процесінде пайда болатын қатынастарды реттеу функциялары мен әдістерін бөлу жатады.

Қаржы құқығы көптеген жекелеген қаржы нормаларынан тұрады. Ол жалпы және ерекше бөлімді қамтиды.

Қаржы құқығының жалпы бөлімінде келесілер қарастырылады:

- жалпы принциптер;
- құқықтық нормалар;
- мемлекеттің қаржылық қызметінің әдістері;
- қаржы қызметін жүзеге асыратын мемлекеттік органдар жүйесі;
- мемлекеттік органдардың функцияларын шектеу;
- қаржылық бақылау нысандары мен әдістері;
- қаржы қызметінің контрагенттерінің негізгі белгілері;

- қаржылық құрылым;
- ақша жүйесінің құқықтық негіздері;
- қаржы облысындағы басқару;
- қаржылық жоспарлау, қаржылық бақылау;
- қаржы-құқықтық жауапкершілік.

Қаржы құқығының ерекше бөлімінде белгілі қаржы институттарының мәртебесі айтылады:

- бюджеттің (бюджеттік құқық, салық құқығы);
- бюджеттен тыс қорлардың;
- мемлекеттік кірістердің;
- мемлекеттік шығыстардың;
- мемлекеттік кредиттің;
- мемлекеттік сақтандырудың;
- банктік несиелеудің;
- ақша айналысы мен есеп айырысудың;
- валюталық реттеудің.

Мемлекеттің қаржы қызметі келесілер жататын құқықтық нысандарда жүзеге асырылады:

- нормативтік сипатағы заңды актілерді шығару;
- жеке қаржы-құқықтық актілерді шығару, оның көмегімен мемлекет нақты қаржы қатынасын реттейді;
- екі жақты қаржы-құқықтық актілерді, яғни шарттарды бекіту;
- салықтарды мәжбүрлеп өндіріп алу.

Мемлекеттің қаржылық қызметін жүзеге асыру процесіндегі заңдылығын қамтамасыз етудің негізгі әдістері:

- конституциялық қадағалау;
- прокурорлық қадағалау;
- істі сотта қарау;
- қаржылық бақылауды жүзеге асыру;
- кінәлілерді жауапкершілікке тарту;
- заңды бұзушылықты жою;
- заңсыз әрекеттерге шағымдану.

Құқықтық реттеу әдісі деп мемлекеттің қаржы қатынастарына қатысушылар әрекетіне олардың құқықтары міндеттерін анықтау арқылы ықпал ету тәсілі түсініледі.

Құқықтық реттеудің негізгі әдістері:

- императивтік әдіс, яғни ақша иелерінің оның қалауынсыз алынатын билік нұсқама (ұйғарымы) әдісі, директивтік, әкімшілік, күштеу, күштеу әдістері;
- диспозициялық әдіс – шартты, келісу әдісі, ол мемлекеттік қарыз қатынасымен сипатталады.

Қаржы құқығы өзінің пәніне қатысты қоғамдық қатынастарды реттей отырып, осы қатынасқа қатысушылардың немесе субъектілердің шеңберін анықтайды, оларға мемлекеттік ақшалай қорларды бір қалыпты құру, бөлу мен пайдалануды қамтамасыз ететін заңды құқықтар мен міндеттерді жүктейді. Осындай құқықтар мен міндеттер жүктелгендер қаржы құқығының субъектілері болып табылады.

Қаржы құқығы субъектісі – құқықтық субъективтілікке ие, яғни қаржылық құқықтық қатынасқа қатысуға потенциалды қабілетті тұлға. Қаржылық құқықтық қатынас субъектісі – бұл нақты құқықтық қатынастың нақты қатысушысы, қаржы құқығының барлық қатысушылары – құқықтық қатынасқа қатысушылар болмайды. Құқықтар мен міндеттемелердің бір бөлігі іске асырылмай қалуы мүмкін.

Қаржы құқығы субъектілерін үш топқа бөлуге болады:

- қоғамдық-аумақтық құрылым, яғни мемлекет, қалалар, аудандар, ауылдар;
- ұжымдық, яғни мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар, мемлекеттік билік және басқару органдары, кәсіпорындар, қаржылық-өнеркәсіптік топтар, шаруа фермерлік қожалықтары және т.б.;
- жеке, яғни азаматтар.

Мемлекеттің қаржылық қызметінің құқықтық негіздері болып заң шығару немесе атқарушы билік органдарымен қабылданатын, нормативтік, жеке, аралас, заңды, заңға бағынышты болуы мүмкін қаржы-құқықтық актілер табылады.

Қаржылық құқықтық нормалар және қаржылық құқықтық қатынастар

Қоғам мен жеке азаматтардың өмірінде қаржының маңызды болғандығына байланысты қаржы құқығы құқықтың маңызды саласы болып отыр. Барлық заңды және жеке тұлғалар бір бірімен және мемлекетпен көптеген қаржылық қатынастарға түседі.

Мемлекеттің қаржы-құқықтық қызметі тек қана құқықтық негізде жүзеге асырылады, ал қаржы құқығы құқықтық нормалар жиынтығы ретінде болады.

Қаржы-құқықтық нормалар – бұл қаржы құқығының құқық саласы ретінде қалыптасуының бастапқы элементі болып табылады.

Құқықтық норма – бұл мемлекетпен белгіленетін және қорғалатын, қоғамдық қатынастарға қатысушылардың нормативтік-құқықтық актіде көрсетілген, көп рет пайдалануға есептелген және мемлекеттік күштеу шараларымен қамтамасыздандырылған әрекет тәртібі.

Қаржы-құқықтық норма (қаржылық құқық нормасы) – бұл мемлекетпен белгіленген және қатысушылардың заңды құқығы мен заңды міндеттемелерін бекітетін, мемлекеттік ақшалай қорлар мен кірістерді бір қалыпты құру, бөлу және пайдалану процесінде пайда болатын, қоғамдық қаржы қатынасындағы қатаң белгіленген әрекет тәртібін мемлекеттік күштеу шараларымен қамтамасыз ету.

Қаржының құқықтық қатынасы – оларға қатысушылар мемлекеттік ақшалай қаражаттар мен кірістерді құру, бөлу және пайдалану бойынша, осы нормаларда мазмұндалатын заңды құқықтар мен міндеттерді тасымалдаушылар болып табылатын, қаржы-құқықтық нормалармен реттелген қоғамдық қатынас.

Қаржы-құқықтық нормалар – қатынасқа қатысушылар үшін мемлекеттің қаржылық қызмет процесі кезінде пайда болған тәртіптері.

Олар келесі белгілерге ие:

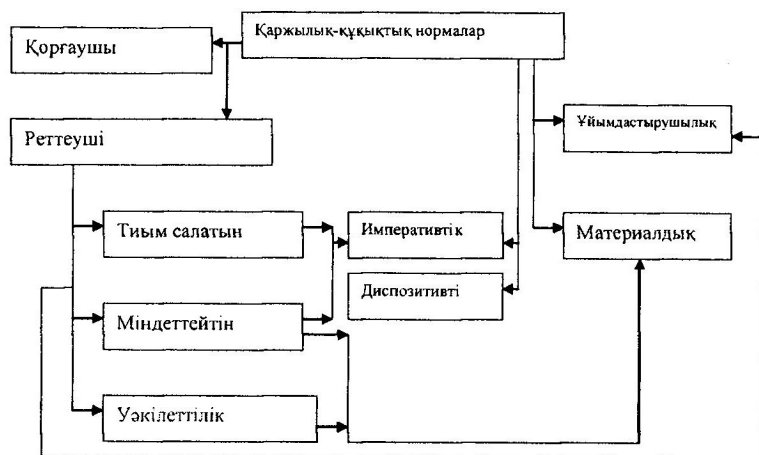
- мемлекеттік билік әрекетін сипаттайды;
- парламентпен қабылданады;
- көп реттік пайдалануға арналған және объектілердің белгілі санына бағытталған әрекеттердің міндетті тәртібін қамтиды;
- белгілі құқықтық норма актілерімен белгіленеді;
- олардың атқарылуы мемлекеттің заңды күшімен қамтамасыз етіледі.

Қаржы-құқықтық нормаларды мемлекет әзірлейді, ол мемлекеттің өз жағдайын асыра пайдалануына жағдай жасайды.

Қаржы-құқықтық нормалар бірқатар құраушылармен сипатталады:

1. Мазмұны бойынша:
 - мемлекеттік ақшалай қорларды қалыптастырудың қаржы-құқықтық нормалары;
 - мемлекеттік ақшалай қорларды бөлудің қаржы-құқықтық нормалары;
 - мемлекеттік ақшалай қорларды пайдалануды ұйымдастырудың қаржы-құқықтық нормалары.
2. Нұсқама (ұйғарым) - негізінен императивтік.
3. Жауапкершілігі бойынша – ең маңызды құқықтық жауапкершілік белгіленеді.
4. Мемлекет құқығын қорғау тәсілі бойынша – нормалар өз мүдделерін қорғау үшін бір жақты қорғаумен үлестіріледі.
5. Рәсімдеу тәсілі бойынша – қаржы-құқықтық нормаларға оқиғаны сипаттаудағы нақтылық тән.
6. Мемлекеттің меншікті материалдық мүдделерін іске асыру тәсілі бойынша (4-сурет).

Аталған құраушылар қаржы нормаларын мемлекет мүдделерін қорғамайтын және субъектіні тең қатынасқа қоятын азаматтық-құқықтық нормалардан ерекшелейді.

4-сурет. Қазақстан Республикасында пайдаланылатын қаржы-құқықтық нормалардың түрлері.

Ескерту: автормен құрастырылған.

Реттеу сипаты бойынша қаржы-құқықтық қатынастар реттеуші және қорғалатын болып бөлінеді. Реттелетін қаржы-құқықтық қатынастар мемлекеттің қаржылық қызметін реттеуге мүмкіншілік береді, ал қорғалатын субъектілерді қаржы-құқықтық жауапкершілікке тартуда құқықтарын қамтамасыз ету мен заңды мүдделерін қорғауға арналған.

Реттеуші болып құқық қатынастарына қатысушыларға белгілі жауапкершіліктерді жүктейтін немесе оларға белгілі құқықтарды беретін нормалар табылады. Олар міндеттеушілік, тыйым салушылық, уәкілеттілік болуы мүмкін.

Қаржы құқығының қорғаушы нормалар мемлекеттік бюджетке қаражаттарды жинау бойынша мемлекеттің қаржылық мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету құралы, қаржы қатынастары субъектілерінің сәйкес атқаруын қамтамасыз ету құралы ретінде қатысады.

Міндеттеушілік қаржы-құқықтық нормалар құқық қатынасына қатысушыларға белгілі әрекеттерді орындауға нұсқама береді, мысалы, мемлекеттік бюджет қаражаттарын нақты мақсатқа пайдалануға.

Тыйым салушылық қаржы-құқықтық нормалар белгілі әрекеттерден қалыс қалу туралы нұсқама береді, мысалы, жергілікті бюджеттен қосымша алынған кірістерді алып қою.

Уәкілеттілік қаржы-құқықтық нормалар белгілі әрекеттерді жасауға мүмкіндік береді, мысалы, салық органдарымен несие беру, яғни салықтарды төлеуді кейінге қалдыру, қаржы қатынастарына қатысушылар құқығын белгілейді.

Құқықтық реттеу тәсіліне тәуелділікте қаржы-құқық нормалары императивтік және диспозитивтік болады.

Міндеттеушілік және тыйым салушылық қаржы-құқықтық нормалар императивтік болып табылады, яғни нұсқамадан ауытқуға жол берілмейді және олардың мүлтіксіз орындалуын талап етеді.

Диспозитивтік қаржы-құқықтық нормалар әрекет нұсқасын таңдауға мүмкіндігіне рұхсат етеді және уәкілеттілік болып табылады.

Қаржы-құқықтық нормалардың мазмұнына байланысты материалдық және ұйымдастырушылық болып бөлінеді.

Материалдық қаржы-құқықтық нормалар ақша қозғалысын материалдық объект ретінде реттейді, мысалы, субъектінің салық міндеттемелерін қалыптастырады; кәсіпорындар мен азаматтардың ақшалай міндеттемелер түрлері мен көлемдерін бекітеді; банктердің несие ресурстарын құру көздері; бюджет және бюджеттен тыс қорлардың шығындар түрлері.

Материалдық қаржының құқықтық қатынастарына тән белгілер:

Ақша қорларын құру және бөлумен байланысты процестерді пайдаланады.

Қатынас объектілері болып ақша және ақша міндеттемелері қатысады.

Мазмұны болып экономикалық қаржылық қатынастар табылады.

Ұйымдастырушылық қаржы-құқықтық нормалар қаржы қызметінің қаржылық құрылымын, нысандары мен технологиясын анықтайды, мысалы, қаржы құрылымын, ақша жүйесін, бюджеттік процесті (іс жүргізу нормалары).

Ұйымдастырушылық қаржы-құқықтық нормалардың ішінде мемлекеттің қаржы органдарының құқықтары мен міндеттерін және құқықтық мәртебесін белгілейтін күзiреттiк нормалар маңызды орын алады, мысалы Қаржы министрлігі, салық инспекциясы.

Ұйымдастырушылық қаржы-құқықтық нормалар міндеттеу-шілік, тыйым салушылық, уәкілеттік болады.

Ұйымдастырушылық қаржы-құқықтық қатынастары келесілерді сипаттайды: мемлекеттің ақша жүйесін, мемлекеттің қаржы құрылымын, қаржы облысында басқару органдары жүйесін қалыптастыруды; мемлекеттік ақшалай қорларды қалыптастыру және бөлу процестерін жоспарлауды ұйымдастыруды; мемлекеттік ақшалай қорларды пайдалануды, осы пайдалануға бақылауды қоса ұйымдастыруды.

Бұл қатынастар базисті емес, қондырма болып табылады, экономикалық базисті қатынастардың құқықтық нысаны ретінде қатыспайды, ақшалай және мүлiктiк болып табылмайды. Олар материалдық қатынасы бойынша қайталама болады, объект ретінде ақшаны емес, мемлекеттің қаржы қызметін жүзеге асыру тәртiбi болып табылады және келесiдей бөлiнедi;

- бюджеттік (бюджеттен тыс мақсатты қорларды қалыптастыру мен бөлу бойынша);
- қаржы-шаруашылық (орталықтандырылмаған ақшалай қорларды қалыптастыру мен бөлу бойынша);
- қаржы-банкiк;
- қаржы-сақтандыру.

Қаржы-құқықтық норма үш элементтен тұрады:

- белгілі норма қолданылатын жағдайларды сипаттайтын болжамдар;
- диспозиция, яғни қаржылық қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін мазмұндайтын әрекет тәртiбi;
- нұсқаманы, яғни жауапкершілікті орындамау салдарын сипаттайтын санкциялар.

Қаржылық құқықтық қатынастарға келесі мінездемелер тән:

Қаржы-құқықтық нормалар негізінде пайда болады және оның әрекет нәтижесі болып табылады.

Мемлекеттің еркімен, мемлекет мүддесімен шарттас-тырылған.

Мемлекет пен муниципалды құрылымдардың қаржылық қызмет сферасында пайда болады және дамиды.

- Көпшілік мүдделерін іске асыру нысаны болып табылады.
- Экономикалық қатынас болып табылады.
- Мүлiктiк сипатқа ие.
- Императивтік (әмірлік, бұйрықтық), билік сипатына ие.

Қаржы қатынасының пайда болу себебі болып мемлекеттің құқықтық актісі табылады. Салықтар арқылы тұлғалардың ақшалары мемлекеттің меншігіне өтеді немесе мемлекет өндірістік емес құрылымдарға ақша бөле отырып, оған деген меншік құқығын жоғалтады.

Осындай жіктеу құқықтық қатынастардың қайсібір қорға және қаржы жоспарының бөліміне қатысы туралы айтуға мүмкіндік береді.

Қарапайым қаржылық құқықтық қатынас (бір құқық пен бір міндет) пен күрделі (субъектіде бірнеше құқық пен міндет болады); өзара бағынышты субъектілер арасындағы тік қаржылық құқықтық қатынасты және көлденең бір деңгейдің бағынышты емес субъектілері арасындағы қатынастарды ерекшелейді.

Қаржылық құқықтық қатынастарды екі жақты және көп жақты деп бөлу мүмкін.

Құқықтық реттеу әдісінен тәуелділікте қаржылық құқық қатынастары бір жақты билік және келісімді деп бөлінді. Бірінші нысан бұйрықты және мәжбүрлі болып табылады, мысалы салықтар. Келісімді қаржылық құқықтық қатынастар тараптардың қарама қарсы өз еркін білдіру негізіне сүйенеді, мысалы мемлекеттік қарыз қатынасы.

Мемлекеттің қаржылық қызмет әдісі бойынша салықтық, қаржы-несие құқық қатынастарын, қаржыландыру қатынастарын ерекшелейді.

Құқықтық қатынас субъектісі болып қаржылық құқықтық қабілетке ие, яғни құқықтық қатынасқа қатысуға қабілетті тұлға табылады. Мемлекет өкілетті мемлекеттік орган тұлғасында, ұлттық-

мемлекеттік және әкімшілік-аумақтық құрылымдар, мемлекеттік билік органдары, заңды және жеке тұлғалар, шетелдік азаматтар, азаматтығы жоқ тұлғалар субъект болып табылады.

Қаржылық құқықтық қатынастарының субъектілері уәкілетті және міндетті болып бөлінеді. Мысалы, мемлекеттік заем қатынасында мемлекет міндетті болып табылады.

Салықтарды өндіріп алуда салық органдары құқық қатынасының субъектісі болып табылмайды, өйткені мемлекеттік бюджет салық инспекциясының емес, мемлекеттің қоры болып табылады. Салықты ұстайтын ұйым мемлекет атынан әрекет ететін, мемлекеттің қаржы агенттері болып табылады, оған мемлекет билік өкілеттік береді, бірақ салық агентінің құқығы мемлекеттің құқықтары мен міндеттемелерімен бірдей емес. Мысалы, салық органдары салықтарды өздері тағайындамайды және күшін жоймайды, жиналған салықтарды иеленбейді. Мемлекет құқықтық қатынас субъектісі, ал оның өкілі – қатысушы болып табылады.

Қаржылық құқықтық қатынастардың субъектілерінің құқықтарын қорғау тәсілдері субъект жағдайы мен қаржылық құқықтық қатынастар типіне тәуелді болады.

Мемлекет өз мүдделерін келесі жолдармен қорғайды:

- қаржылық қарыздарды бір жақты мәжбүрлеп өндіріп алу, борышкер мүлкін өндіріп алуды қоса;
- өз міндеттемелерін орындамаған тұлғаны қаржы-құқықтық немесе әкімшілік жауапкершілікке тарту.
- материалдардық, қылмыстық жауапкершілікке тарту мақсатында құқық қорғау органдарына бағыттау.

Құқық қатынастарының басқа субъектілері өз мүдделерін қаржы органдарының әрекеттерін бағыныштылық тәртібі немесе сот тәртібі жолымен қорғай алады.

Қаржылық құқықтық қатынастардың пайда болуы, өзгеруі мен тоқтатылуы заңды фактілер әрекеті мен оқиға негізінде тіркелді.

Әрекет – бұл адамдардың саналы қызметінің өнімі болып табылатын заңды факт. Оларды құқықтық және құқықсыз болуы мүмкін, құқықты әрекеттер мысалына бюджеттің парламентпен бекітілуі туралы заңды қабылдауды; құқықсызға – қаржылық бұзушылықты келтіруге болады.

Оқиға – бұл адамдар қалауына тәуелсіз пайда болатын маңызды заңды фактілер, мысалы мүліктің жойылуы, төлем мерзімінің келуі.

Материалдық-құқықтық қатынас келесі заңды фактілер негізінде пайда болады:

- қаржы органы мен жеке құқықтық актіні шығару;
- тұлғаның мүлік объектісін сатып алуы;
- қаржылық шартты жасау.

Қаржылық құқық қатынасын өзгерту келесідей заңды фактілерде мүмкін:

- тұлғаның құқықтық мәртебесін өзгерту;
- мүлік объектісін өзгерту;
- жасалынған келісімді өзгерту;

Қаржылық актіні өзгерту немесе келесі жағдайларда мүмкін:

- тұлғаның жанұя жағдайын өзгерту;
- тұлғаның белгілі жасқа жетуі;
- тұлғаның әлеуметтік жағдайының өзгеруі.

Қаржылық құқық қатынасын тоқтату үшін келесі әрекеттер керек:

- қаржы міндеттемесін орындау;
- мемлекеттің келесі тарап алдындағы өз міндеттемесін орындаудан бір жақты бас тартуы немесе мемлекеттің контрагентін қаржылық міндеттемесін орындаудан босату немесе келесі жағдайларда да:
- жеке тұлғаның қайтыс болуы немесе заңды тұлғаны жабу;
- мүлікті жоғалту.

Заңды фактілер құқықтық қатынастардың пайда болуын, өзгеруі мен тоқтатылуын қамтамасыз етеді, ақпараттық, заңдылық кепілдігі, ынталандырушы функцияларын орындайды.

Әкімшілік құқықтық қатынастардың түпкілікті мақсаты мемлекетпен бекітілген тәртіпті іске асыру. Материалдық қаржылық құқық қатынасының объектісі ақша болып табылады, олар негізгі.

Қаржылық құқық қатынастар нысаны болып табылатын экономикалық қаржылық қатынасты реттейді. Қаржылық құқық бөлу сатысында пайда болатын экономикалық қаржылық қатынасты, азаматтық құқық айырбастың экономикалық қатынасын реттеді.

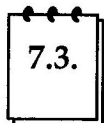
Қаржылық құқық қатынасының объектісі деп қаржылық құқықтық қатынасқа қатысушылардың субъективті құқықтары мен міндеттемелері шеңберінде, олардың мүдделерімен анықталатын әрекеттердің бағыты түсініледі.

Қаржылық құқықтық қатынас объектілерінің келесі түрлерін ерекшелейді:

құқық қатынасының материалдық мазмұнынан бөлінетін (салықтар, алымдар, баждар, бюджеттік ассигнациялар, субсидиялар, бюджеттік кредиттер, дотациялар, субвенциялар, мемлекеттік кәсіпорындар пайдасы, айыппұлдар, өсімдер, бересілер, бюджеттер мен бюджеттен тыс қорлар жобасы, бюджеттер және т.б.);

құқық қатынасының материалдық мазмұнынан бөлінбейтін (мемлекеттік қаржылық бақылау, мемлекеттік кәсіпорындарға пайданы бөлу тәртібі және т.б.).

Қаржылық құқықтық қатынас субъектілерінің құқықтары мен міндеттері құқықтық қатынастың заңды мазмұнын құрайды. Қаржылық құқықтық қатынастың негізгі массасы болып реттеу табылады.

Мемлекеттің қаржы институттарының құқықтық негіздері

Мемлекеттің қаржылық қызметінің маңызды қаржы-құқықтық институттары болып ақша жүйесі, қаржы құрылымы, қаржы облысындағы басқару, қаржылық жоспарлау, қаржылық бақылау, қаржы-құқықтық жауапкершілік табылады.

Ақша жүйесінің құқықтық негіздер институтының реттеу объектісі болып негізгі үш элемент табылады:

- ақша массасының құрылымы;
- ақша айналысын ұйымдастырудың қаржы-құқықтық аспектілері;
- валюталық реттеу.

Ақша жүйесі мен валюталық реттеудің құқықтық негіздерін қарыстырайық.

Ақша мемлекет пен мемлекеттік қаржыдан бұрын пайда болды. Мемлекеттік қаржы болып табылатын ақша үшін қаржы міндеттемелері бойынша есеп айырысу құралы функциясы, яғни төлем құралы және ақшаны қорларда шоғырландыру функциясы тән.

Құн өлшемі функциясы тек қана потенциалдық сипатта болады. Ақша эмиссиясы кезінде олардың сатып алушылық құны, ақша айналысының сапасы төмендейді.

Дамудың қазіргі кезеңінде ақша белгілері нысанына ие болды – банкноталар, ассигнациялар, купюралар.

Ақша жүйесі – бұл елдегі ақша қызметінің тарихи қалыптасқан және заңмен белгіленген нысаны.

Ол келесі элементтерді қамтиды:

- ресми ақша бірлігін – ұлттық валютаның атауын білдіретін, мемлекетпен белгіленген ақша бірлігі;
- ақша белгілерінің түрлерін – ақша массасының ұйымдастырылған құрылымы мен ақша белгілерінің номиналы;
- ақша эмиссиясының тәртібін – эмитентті анықтау (ҰБ немесе Қаржы министрлігі);
- валюталық айналыс режимі.

Валюталық айналыс режимі елдегі барлық валюталар қатынасында әрекет ететін, мемлекетпен белгіленген валюталық шектеулер арқылы анықталады. Осыған байланысты валюталар толық айырбасталатын, бөлшекті айырбасталатын, айырбасталмайтын болып бөлінеді. Валюталық монополия – валюталық құндылықтар мен мәмілелерді жасауға мемлекеттің айрықша құқығы. Валюталық бағам – бір елдің валюта бірлігінің келесі ел валютасының бірнеше бірлігінде сипатталған бағасы.

Нақты ақшаларға (алтын, күміс және т.б.) және құн белгілеріне (қағаз ақша мен толық емес бағалы монеталар және т.б.) негізделген ақша жүйелерін ерекшелейді. Ақша металлының салмақ саны баға көлемі мен алтын паритеті көмегімен белгіленеді. Қазіргі кезде ұлттық валютаның бағамы сұраныс пен ұсыныс негізінде, саудада анықталады.

Валюталық реттеу – бұл валюталық операцияларды жүргізудің мемлекет белгілеген тәртібі. Ол мемлекеттің қаржылық қызметінің маңызды бағыты болып табылады. Валюталық рет-

теу бойынша ҚР үшін негізгі құқықтық акт болып ҚР 24.12.1996 жылғы «Валюталық реттеу туралы» Заңы табылады. Оның тапсырмалары - ұлттық валютаны шетелдік валюталардың негативті әсерінен қорғау, валюталық құндылықтарды сақтау мен олардың шетелге жылыстауының алдын алу; мемлекеттік валюталық құндылықтарды жинақтау, ақшалай және материалдық қорларды қалыптастыру үшін жағдай жасау. Валюталық шектеулер валюталық операцияларды жүргізу тәртібін белгілеуді; шетелдік валютаны, капиталды әкелу және әкету тәртібін; пайданы отанына қайтаруды; шетелдік валютадағы түсімнің бір бөлігін мемлекетке міндетті түрде сатуды белгілеуді; шетелдік валюта қатынасында ұлттық валютаның мәжбүрлі бағамын енгізуді; бейрезиденттер үшін шарттарды жүргізудің ерекше тәртібін белгілеуді және т.б. қарастырады.

Валюталық реттеу объектісі болып валюталық құндылықтар және олармен жасалынатын операциялар табылады.

Валюталық құндылықтарға шетелдік валюталарды (басқа елдердің заңды төлем құралдары); шетелдік валютадағы бағалы қағаздарды (чектер, вексельдер, аккредиттер); қор құндылықтарын (акциялар мен облигациялар); қымбат бағалы металлдарды (алтын, күміс); табиғи қымбат бағалы тастарды (асыл тастар) жатқызады.

Валюталық операциялар – бұл валюталық құндылықтарға меншік құқығының ауысуымен байланысты, сонымен қатар шетелдік валютаны төлем құралы ретінде пайдаланумен байланысты мәмілелер; валюталық құндылықтарды әкелу және әкету.

Валюталық реттеудің құқықтық нысандарына нормативтік-құқықтық актілерді шығаруды жатқызады.

Валюталық реттеудің негізгі әдістері болып төмендегілер табылады:

- белгілі мүлікті валюталық құндылыққа жатқызу;
- белгілі мүлікті мемлекеттік монополия объектісіне жатқызу, мәмілелерді жасауға құқылы органдарды белгілеу;
- валюталық операцияларды жүргізу тәртібін белгілеу;
- валюталық операциялар бойынша валюталық шектеулерді белгілеу;
- валюталық операцияларға лизензия беру;

- валюталық түсімнің бір бөлігін сату тәртібін белгілеу;
- шетелдік валюта қатынасында ұлттық валютаның ресми бағамын белгілеу;
- алтын-валюта резервтерін қалыптастыру және жұмсау.

ҚР валюталық реттеудің басты органы болып ҚР Ұлттық банкі есептеледі.

Валюталық реттеудің маңызды бағыты болып валюталық бақылау табылады, оның мақсаты – валюталық операцияларды жүргізуде валюта заңдылығын сақтауды қамтамасыз ету.

Валюталық бақылаудың негізгі бағыттары:

жүргізілетін валюталық операциялардың әрекеттегі заңдарға сәйкестігін, керекті лицензиялар мен рұқсаттың сақталуын анықтау;

- резиденттердің мемлекет алдындағы шетелдік валютадағы міндеттемелерін, сонымен қатар республиканың ішкі нарығында шетелдік валютаны сату бойынша міндеттеменің орындалуын тексеру;
- шетелдік валютадағы төлемдердің негізділігін тексеру;
- ҚР бейрезиденттерінің валютадағы валюталық операциялар бойынша есепке алу мен есептілігінің толықтығы мен объективтілігін тексеру.

Валюталық бақылау валюталық бақылау органдарымен және агенттерімен (өкілетті банктер) жүзеге асырылады.

Мемлекет ақша жүйесін қалыптастырып, оның қызмет етуін қамтамасыз ету бойынша шараларды қолданады:

- заңды ақша белгілерінің жалғыз эмитенті мемлекет болып табылатын тәртіпті белгілейді;
- шығарылған ақшаны заңды төлем құралы деп жариялайды;
- барлық тұлғаларды ақша ретінде ұлттық валютаны пайдалануға мәжбүрлейді;
- мемлекеттік бюджетке барлық төлемдерді ұлттық валютада жүзеге асыруға міндеттейді;
- төлем құралы ретінде шетелдік валютаны қолдануға, заңмен рұқсат етілген жағдайлардан басқа жағдайларда, тыйым салады;
- ақша айналысын реттейді.

Ақша айналысы – тауарлардың ауыспалы айналымына, сонымен қатар тауарлы емес төлемдер мен есеп айырысуларға қызмет көрсететін, ақшаның нақты және нақтысыз нысандағы қозғалысы. Нақты ақша айналысы қағаз және металл ақшамен, ал нақтысыз есеп айырысу төлем тапсырмалары жолымен банк шоттары арқылы жүзеге асырылады. Айналыстағы ақша саны тауарлар бағасының сомасына тура үйлесімді және ақша айналысы жылдамдығына кері үйлесімді болады. Мемлекет есеп айырысу операцияларын жүргізу тәртібі мен нақтысыз есеп айырысу нысандарын азаматтық құқықтық реттеу шеңберінде белгілейді.

Деноминация – ұлттық ақша бірлігін ақша массасын азайту мақсатында ескі белгілерді жаңасына айырбастау жолымен ірілендіру.

Нуллификация – құнсызданған ақша белгілерін жарамсыз деп тану.

Девальвация – мемлекеттің ұлттық валютаның бағамын төмендетуге бағытталған шараларын жүргізу.

Ревальвация – мемлекеттің ұлттық валютаның бағамын көтеруге бағытталған шараларын жүргізу.

Ақша жүйесінің құқықтық негізі болып елдің ақша жүйесін белгілейтін және оның қоғам мен мемлекет мүддесіне сай қызметін қамтамасыз ететін, елдегі ақша айналысын ұйымдастыратын, қаржы құқығының жалпы бөлім институттары табылады.

ҚР тәуелсіз мемлекет ретінде ақша жүйесін қалыптастыру ҚР Президентінің 12.11.1993 ж. «ҚР ұлттық валютасын енгізу туралы» жарлығымен басталды, осыған байланысты 1993 жылдың 15 қарашасынан 500:1 қатынасында рубльді теңгеге айырбастау басталды.

Қазіргі кезде ұлттық ақша жүйесін ұйымдастыру сұрақтары заңды күші бар, 30.03.1995 ж. «ҚР Ұлттық банкі туралы» ҚР Президентінің жарлығымен шешіледі.

ҚР ақша бірлігі болып теңге табылады (100 тиын). Республиканың ақша бірліктері банкноталар мен монеталардан тұрады. ҚР Ұлттық банкі – банкнота (бөлшектегі айрбасталатын) шығаратын жалғыз эмиссиялық орталық. Теңгенің баға көлемі (алтын мазмұны) белгіленбеген.

Теңге алтынға да, күміске де айырбасталмайды. Алтын валюта резервтері тек қана теңгенің бағамын ұстап тұру және мемлекеттік қарызды төлеу үшін ғана пайдаланылады. Мемлекет шығарылған ақшаның төлем қабілеттілігіне, ақша массаның жағдайына жауапты емес, бірақ бүлінген ақшаны жаңасына ауыстырады.

Ресми валюталық бағам ретінде банкаралық валюта биржасындағы валюта сұранысы мен ұсынысы процесінде белгіленетін, ҚР Ұлттық банк бағамы қолданылады. Ақша айналысының тәртібі мемлекетпен қатаң түрде реттеледі.

ҚР Ұлттық банкіне мемлекеттің ақша-несие саясатын жүргізу жүктелген, оның мақсаты ұлттық валютаның тұрақтылығын, оның сатып алушылық қабілеті мен алдыңғы шетелдік валюталар қатынасындағы бағамын қамтамасыз ету болып табылады.

Ақша-несие саясатының құралдары:

- қайта қаржыландырудың есеп ставкасы деңгейі;
- ҚР Ұлттық банкінің депозиттелген міндетті резервтерінің нормативтері;
- ашық нарықта мемлекеттік бағалы қағаздарды сатып алу және сату бойынша операциялар;
- валюта нарығында интервенция;
- валюталық шектеулерді енгізу.

Қаржы құқығына ақша қатынасын реттеу емес, ақша жүйесін ұйымдастыру мен ақша айналысын ұйымдастыруды жатқызады.

Енді қаржы құрылымының құқықтық негізіне өтеміз.

Қаржы құрылымы бірқатар сұрақтарды шешу процесінде қалыптасады: нені және қандай көлемде қаржыландыру керек; қаржыландыруды қандай ақшалай қордан жүзеге асыру керек; қорларды қандай көздерден толтыру керек. Сонымен қатар, мемлекеттік ақшалай қорларға кірістерді жинау мен осы қорлардан мемлекеттік шығыстарды жүзеге асыру, көрсетілген қорды басқа қорлармен үйлестіру бойынша жұмыстарды жүзеге асыру жүктелетін органдарды анықтау қажет.

Осылайша, қаржы құрылымы өзара байланысты үш компонентті көрсетеді:

- мемлекеттің сәйкес қаржы-экономикалық институттармен сипатталған, мемлекеттік ақшалай қорлардың жиынтығы ретіндегі қаржы жүйесін;

- мемлекеттің бекітілген ақшалай қорларды басқаруды жүзеге асыратын қаржы органдары жүйесін;
- мемлекеттің, қаржы жүйесіне, оның қалыпты қызметін қамтамасыз ету мақсатында ықпал етуді ұйымдастыру үшін, пайдаланатын тәсілдер мен әдістер, құралдар жиынтығы ретіндегі қаржылық реттеуді.

Мемлекеттің қаржы құрылымына арналған құқықтық нормалар жиынтығы қаржылық құқық институтын көрсетеді. Қаржы құрылымының құрамдас бөлігі болып буындар табылады. Қаржы жүйесінің буыны «қаржы жүйесі институты» түсінігімен бірдей емес, сондықтан ол ақшалай қаражаттардың белгілі қорымен сипатталған қаржы жүйесінің институттарын ғана емес, мемлекеттік органдармен көрсетілген белгілі басқару құрылымын, сонымен қатар осы қорды қалыптастыру, бөлу және пайдалануды ұйымдастыру процесін қамтамасыз ететін, осы қорға тән қаржылық реттеу әдістерінің жиынтығын да қамтиды.

Қаржы жүйесінің бюджет элементі бюджет жүйесін, бюджеттік басқаруды, бюджеттік реттеуді жүзеге асыратын мемлекеттік органдар жүйесін қамтиды. Онда республикалық және жергілікті бюджет бар және кірістердің негізгі үлесі республикалық бюджетке түседі. Бұл оның кірістерінің бір бөлігін жергілікті бюджеттер арасында қайта бөлуге мүмкіндік береді, сондықтан жергілікті бюджеттердің дербестігі туралы айтуға негіз жоқ.

Құқықтық категория ретінде бюджет – бұл мемлекеттің немесе жергілікті өзін-өзі басқарудың негізгі қаржылық жоспары, оның кірістері мен шығыстарының тізімі, ал материалдық мазмұны бойынша – мемлекеттің республикалық және жергілікті деңгейдегі ақшалай қоры. Оның құқықтық негізі болып ҚР Бюджет кодексі табылады. Ол қаржылық реттеу мақсатына қызмет етеді, республиканың бюджет заңдарының жалпы принциптерін, бюджет жүйесінің қызмет етуінің құқықтық негіздерін, бюджеттік құқықтық қатынастар субъектілерінің құқықтық жағдайын, бюджет аралық қатынастарды реттеу тәртібін белгілейді; бюджеттік процесс негіздерін, бюджет заңдарын бұзуға жауапкершілік негізі мен жауапкершілік түрлерін анықтайды.

Бюджет – бұл құқықтың орталық институты, өйткені мемлекеттік республикалық және муниципалды ақшалай қорлардың негізгі массасының шоғырлануы, бөлінуі мен пайдаланылуы әртүрлі деңгей бюджеттері нысанында жүргізіледі.

Бюджеттік құқық – бұл өзіне бюджет жүйесінің құрылымын белгілейтін, қаржы-құқықтық нормалардың; бюджеттік кірістер мен шығыстар тізімін, оларды бюджеттердің түрлері арасында бөлу тәртібін; биліктің әрбір деңгейінің бюджеттік құқығын, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы мен қоғамның басқа қажеттіліктерін қаржылық қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік бюджеттен тыс қорларды қалыптастыру мен пайдалануды реттейтін бюджеттік процесс регламентін; сонымен қатар бюджет заңдылығына жауапкершілікті белгілейтін қаржы-құқықтық нормаларды қамтитын, қаржы құқығының бөлігі. Бюджеттік құқықтың реттеу пәні болып бюджеттің қалыптасуы мен бюджеттік қаражаттарды бөлу және пайдаланумен байланысты бюджеттік қатынастар табылады.

Бюджет кодексі – мемлекеттің қаржының барлық деңгейлерінде бюджет аралық қатынастарды анықтайтын және реттейтін заңды акт. Бюджет аралық қатынастар Бюджет кодексімен белгіленген принциптер негізінде құрылады.

ҚР Бюджет кодексіне сәйкес бюджеттік процесс бюджет жобаларын, мемлекеттік бюджеттен тыс қорлардың жобаларын әзірлеу мен қарастыру, бюджеттер мен мемлекеттік бюджеттен тыс қорларын бекіту мен атқару, сонымен қатар оларды атқаруды бақылау бойынша мемлекеттік билік органдарының, өзін-өзі басқару органдары мен бюджеттік процеске қатысушылардың қызметтерін құқықтық нормаларымен реттейтін бюджеттік процесті көрсетеді. Осы қызмет процесінде пайда болған қоғамдық қатынас бюджеттік құқықтық нормаларымен реттеледі және бюджеттік құқық қатынасы болып табылады. 2009 жылдан бастап Қазақстанда жаңа Бюджет кодексі әрекетін бастады. Оның негізінде 3 жылдық бюджет қалыптастырылған.

Құқықтық әдебиеттерде мемлекеттік кірістер қоғамның ұлттық кірісінің бөлігін бөлу және қайта бөлу процесінде мемлекет иелігіне (меншігі) түсетін және мемлекеттік тапсырма-

ларды жүзеге асыру мен сәйкес функцияларын орындауда пайда болған, қажеттіліктерді қаржыландыру үшін пайдаланылатын, әртүрлі ақшалай ресурстар арасындағы айырмашылық ретінде анықталады. Мемлекеттік кірістер мемлекеттің қаржылық қызметінің негізін құрайды.

Орталықтандырылған мемлекеттік кірістерді (бюджет) және орталықтандырылмаған (мемлекеттік кәсіпорындар кірістері), салықтар және салықтық еместүсімдерді ерекшелейді. Мемлекеттік кірістердің құқықтық негізі болып ҚР Бюджет кодексі мен ҚР «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Заңы табылады. Соңғысы салықтық құқықтық қатынастар реттелетін, салық құқығының нормативтік құжатын сипаттайды.

Салықтық құқық қатынасы – заңды және жеке тұлғалардан, салық төлеушілердің басқа категорияларынан салықты алу жөнінде пайда болған, салық құқығы нормаларымен реттелетін қоғамдық қаржы қатынастары. Салықтық құқық қатынастарының негізгі мазмұны болып салық төлеушінің бюджет жүйесіне немесе бюджеттен тыс мемлекеттік қорларға белгіленген ставкаға сәйкес және белгіленген мерзімде, белгілі соманы енгізу міндеті табылады. Өкілетті органдардың міндеті – салықтың төленуін қамтамасыз ету. Салық құқығының субъектілері болып салық төлеушілер, салық қызметі органдары мен банктер табылады.

Мемлекеттік шығындардың құқықтық негізгі болып Бюджет кодексі қызмет етеді.

Қаржы құқығы теориясында мемлекеттік шығыстар мемлекеттің қоғам өмірін қамтамасыз ету, мемлекеттік басқару, ел қорғанысы, өндірісті дамыту, әлеуметтік-экономикалық және мәдени қажеттіліктерге деген шығындары ретінде анықталады. Мемлекеттік шығыстардың мазмұны мен құрылымы осы қаржы жылы мемлекеттің шешетін тапсырмаларына тәуелді болады. Бюджет шығыстары облысындағы қаржылық құқықтық қатынастар тек қана құқық қатынасы ретінде болады. Мемлекет шығыстардың түрлерін, шығыстардың нормаларын, қаржыландыру объектілерін белгілейді және бұзушылардан өндіріп алады.

ҚР қаржы жүйесі институттарының бірі болып мемлекеттік бюджеттен тыс қорлар элементі табылады. ҚР Бюджет кодексінде мемлекеттік бюджеттен тыс қорларға бюджеттен тыс құрылатын

және азаматтардың зейнетақы мен қамсыздандыруға, сырқаты, мүгедектігі, асыраушысын жоғалту оқиғасы, бала туу мен баланы тәрбиелеу, жұмыссыздық бойынша, әлеуметтік қамсыздандыруға, ақысыз медициналық көмек алуға конституциялық құқықтарын іске асыруға арналған ақшалай қаражаттар қоры ретінде анықталады. Ақшалай қаражаттардың бюджеттен тыс қорларын құру маңызды ақша ресурстарын шоғырландыруға және оларды белгілі әлеуметтік-экономикалық тапсырмаларды шешуге бағыттауға мүмкіндік береді. Бюджеттен тыс қорлардың қаражаттары мемлекеттің меншігінде болады, бірақ бюджет жүйесінің деңгейлер бюджетінің құрылымына енбейді және алып қоюға жатпайды.

Бюджеттен тыс қорларды қалыптастыру мен пайдаланудың құқықтық негізгі болып ҚР Бюджет кодексі, ҚР «ҚР зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Заңы, ҚР «Міндетті әлеуметтік сақтандыру туралы» Заңы, ҚР «Халықтың еңбекпен қамтылуы туралы» Заңы табылады.

Мақсатты мемлекеттік бюджеттен тыс қорлар қаржы құрылымының ең өзгермелі элементі болып табылады, олар құрылды, біршама уақыт өмір сүрді, ал соңынан жабылды. Мақсатты қорлар өз басқару органдарына, кірістер көздеріне, жұмсалыу бағытына ие. Олардың барлығы мемлекеттік болады және бюджетте жеке жолмен көрсетілді. Бұл қорлардың құқықтық мәртебесі әлі де болса жеткілікті реттелмеген.

Мемлекеттік емес бюджеттен тыс қорлар (мысалы, жеке жинақтаушы зейнетақы қорлары) мемлекеттің қаржы жүйесіне енбейді және қаржы құқығымен реттелмейді.

Құқықтық категория ретінде мемлекеттік кредит – бұл бюджет тапшылығын жабу және ақша айналысын реттеу мақсатында ерікті, қайтарымдылық, мерзімділік және төлемділік шартымен мемлекеттің заңды және жеке тұлғалардың уақытша бос ақшалай қаражаттарын тарту процесінде қалыптасқан, қоғамдық қатынастарын реттейтін, қаржы-құқықтық нормаларының жиынтығын көрсететін, қаржы құқығының жеке институты.

Мемлекеттік кредиттің құқықтық негізі болып ҚР Конституциясы, ҚР «Бағалы қағаздар нарығы туралы» Заңы табылады. Құқықтық көзқараста мемлекеттік кредит – бұл бюджет

тапшылығын жабу және ақша айналысын реттеу мақсатында ерікті, мерзімді және қайтарымдылық принциптерінде мемлекеттің заңды және жеке тұлғалардың уақытша бос ақшалай қаражаттарын шоғырландыруы бойынша құқықтық нормалармен реттелген қатынасы.

Мемлекеттің қаржы жүйесінің банктік элементі екі деңгейлі банк жүйесін қамтиды. Қазақстан Республикасында ол мемлекеттік Ұлттық банк және бірқатар коммерциялық банктер, тек қана мемлекеттік банктер. Сонымен қатар, мемлекеттік банк республикалық және жергілікті бюджеттерге, бюджеттік мемлекеттік қорларға, яғни экономиканың мемлекеттік секторына, жекелеген мемлекеттік бағдарламаларға қызмет ету үшін құрылады. Сонымен қатар, мемлекет өзіне елдегі банк ісін ұйымдастыру, жеке банктердің қызметін реттеу функциясын алады. Осы функцияларды атқаратын Ұлттық банк мемлекеттің жалғыз эмиссиялық орталығы болып табылады, ақша айналысын ұйымдастырады және валюталық реттеуді жүзеге асырады, құқықтық актілерді қабылдайды, халықпен емес, тек қана коммерциялық банктермен жұмыс істейді. Қаржы құқығы сферасына мемлекеттік банктердің ақшалай қорларын қалыптастыру, бөлу және пайдалануды ұйымдастыру бойынша қатынастары түседі. Жеке банктердің қызметі, оның ішінде оларды нормативтік актілерді құру жолымен реттеу қаржылық құқық сферасына емес, азаматтық құқық сферасына (банк шоттарының құқықтық режимін белгілеу немесе нақтысыз есеп айырысуды жүргізу тәртібін белгілеу) немесе әкімшілік құқық сферасына (ҚР Ұлттық банкпен лицензия беру, коммерциялық банк фирмаларын ашуға рұқсат беру) жатады. Осылайша, қаржы құрылымының құрамдас бөлігі ретінде банк буынына тек қана ҚР Ұлттық банкі және оның ақшалай қорларын қалыптастыру, бөлу және пайдалану сұрақтары, эмиссиялық функция, ақша айналысын ұйымдастыру және валюталық реттеуді ұйымдастыру жатады. Мемлекеттік және коммерциялық банктерде несиелеу, шарттарды ашу, нақтысыз есеп айырысу өндірісі азаматтық құқық пәні болып табылады.

Қаржы жүйесінің сақтандыру элементі екі құраушымен көрсетілген:

- әлеуметтік сақтандыру;
- сақтандыру оқиғасының нәтижесі бойынша сақтандыру қорғанысын ұсыну нысаны ретінде.

Біріншісі ауруы, мүгедектігі, қартаюы, жұмыссыздығы және т.б. себептер бойынша өзінің өмір сүруі үшін, өзін кіріспен қамтамасыз ете алмайтын, еңбекке қабілетті және еңбекке қабілетсіз (зейнеткер) жастағы азаматтарды қолдайтын, әлеуметтік сақтандыруды сипаттайды. Ол мемлекеттік бюджет пен мемлекеттік бюджеттен тыс қорлардың шығыстары негізінде жүзеге асырылады. Қаржы құқығы сферасының екінші құраушысына мемлекеттік сақтандыру компаниялары және мемлекет есебінен жүзеге асырылатын сақтандыру жатады: мемлекеттік мүлікті, әскерлердің, құқық қорғау органдарының және т.б. жұмысшыларының өмірлерін сақтандыру.

Коммерциялық сақтандыру компанияларының қызметін бақылау мен реттеу ҚР Ұлттық банкі және ҚР Қаржы министрлігінің бөлімшесі болып табылатын қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігі (ҚҚА) немесе азаматтық, немесе әкімшілік құқық шеңберінде жүзеге асырады.

Сақтандыру - құқықтық категория ретінде жылжымайтын мүлікті, қондырғыларды, банктік салымдарды сақтандыру, жекелеген кәсіп жұмысшыларының өмірі мен қауіпсіздігін, сауда теңіз жүзу объектілерін және т.б. сақтандыру реттелетін ҚР Конституциясы, ҚР «Сақтандыру туралы» Заңы, ҚР «Міндетті сақтандыру туралы» Заңы, ҚР «Ипотека туралы» Заңы және т.б. міндетінде сақтандыру қорын құру мен жобалануда пайда болған қоғамдық қатынас ретінде қарастырылады.

Сақтандыру мемлекеттің қаржы жүйесінің сақтандыру қорларын қалыптастыру және пайдалану ережесінде құралатын қаржы қатынасын құрайтын институттардың бірі; қаржы құқын реттеу пәні болып табылады.

Қаржы құқығының нормалары әкімшілік-құқық нормаларымен бірге сақтандыру қорларын қалыптастыру көздерін, оның мемлекеттің қаржы жүйесінің басқа буындарымен, оның ішінде бюджет жүйесімен ара қатынасын, сақтандыру қорының қаражаттарын пайдалану тәртібін, сақтандыру облысында мемлекеттік билік органдарының құзіретін реттейді.

Азаматтық құқық нормалары әртүрлі сақтандыру құқықтық қатынастардың пайда болу негіздемесін, олардың субъектілерінің құқықтары мен міндеттерін регламенттейді, сақтандыру объектілерін, олардың нысандарын бекітеді және т.б.

Мемлекеттің қаржы жүйесінің орталықсыздандырылған элементі ақшалай қорлармен көрсетілген:

- меншікті кіріс есебінен өмір сүретін мемлекеттік кәсіпорындар;
- мемлекеттік бюджет пен бағынышты мекемелердің ақшалай қорлары арасында аралық орынды алатын министрлік пен ведомствалар;
- мемлекет есебінен қаржыландырылатын мемлекеттік бюджеттік мекемелер.

Сметалық – бюджеттік қаржыландырудың мәні өз кірістері жоқ, өндірістік емес сфераның мемлекеттік және муниципалды мекемелерінің өздерін ағымды ұстау мен өндірісті кеңейтудің барлық шығындарын бюджет есебінен, қаржылық жоспарлар шығындар сметасы негізіне жататындығында. Сметаға сәйкес қаржыландыру көлемі барлық деңгейдің бюджеттерінде бекітіледі. Осындай шығындар сомасы бюджеттік ассигнациялар сипатында болады.

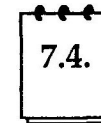
Сметалық – бюджеттік қаржыландыру – бұл ақшалай қаражаттарды қаржыландырудың жалпы принциптері негізінде, қайтарымсыз және ақысыз босату. Өндірістік емес сфераның барлық мемлекеттік мекемелері сметалық-бюджеттік қаржыландыруда болады. Мысалы, Қорғаныс министрлігіне республикалық бюджеттен әскери бөлімшелерге бөлінетін, ақшалай қаражаттардың белгілі сомасы бөлінеді.

Қаржы жүйесі мемлекеттің қаржылық құрылымына құрамдас бөлік болып енетін, қаржы қызметін жүзеге асыратын органдар жүйесі түріндегі атқарушы аппаратқа ие.

Қаржылық реттеу қаржылық құрылым элементі болып табылады, оның тапсырмасы мемлекеттің қаржы жүйесінің қызметі мен оның бөлімдерінің өзара байланысын ұйымдастыру. Онда келесі әдістер пайдаланылады:

- мемлекеттің қаржы жүйесінің құрамын қалыптастыру, оған енетін ақшалай қорлардың түрлері мен олардың өзара әрекеттерін анықтау;
- сеніп тапсырылған ақшалай қорлардың қызметін қамтамасыз ететін мемлекеттік органдардың құзыреттілігін белгілеу;
- мемлекеттік кірістерді мемлекеттің ақшалай қорлары арасында бөлу;
- мемлекеттік шығыстарды мемлекеттің ақшалай қорлары арасында бөлу;
- мемлекеттің қаржы жүйесі құрамына енетін қорлардың ақшалай қаражаттарын қалыптастыру мен бөлуді жоспарлау;
- мемлекеттік қорлардан бөлінетін ақшаны пайдалануды ұйымдастыру;
- мемлекеттік ақшалай қаражаттарды пайдалануға бақылауды жүзеге асыру;
- қаржы заңдалығын бұзғаны үшін қаржы-құқықтық жауапкершілігін белгілеу және белгіленген тәртіпте жауапкершілікке тарту.

Қазіргі кезде республикадағы қаржы заңдылығының жетілмегендігін айта кету қажет. Ол бөлшекті, оның жекелеген элементтері бір - біріне сәйкес келмейді.

7.4.

Қаржылық құқық бұзушылық

Қаржылық құқық бұзушылық қаржы-құқықтық жауапкершілікке негіз болады. Ол заңды факт болып табылады, оның негізінде заңды жауапкершілік құқық қатынасы пайда болады.

Қаржылық құқық бұзушылықтың негізгі белгілерін атаймыз:

- құқыққа қайшылық, яғни қаржы құқығы нормаларын бұзу;
- қоғамға қайшылық, яғни мемлекетке шығын келтіру;
- айыптылық, яғни әрекетті қасақана немесе абайсыздықта жасау;

- жазаланушылық, яғни қарастырылған қаржылық жауапкершілік.

Қаржы заңдылығы нұсқамасын орындау мемлекеттік мәжбүрлеу шараларымен қамтамасыз етіледі.

Мемлекет қаржы заңдылығының нұсқамаларын орындамайтын тұлғалар үшін, оларға ықпал ету шараларының кешенін әзірлейді. Бұл жерде ең алдымен мемлекет алдындағы қаржылық міндеттемелерді атқару құралы айтылады.

Қаржы құқығы мемлекеттік мәжбүрлеу шараларының кең кешеніне ие:

- салық қызметі органдарымен бересіні мәжбүрлеп өндіріп алу;
- салық төлеушінің мүлкіне қолданылатын өндіріп алу;
- салық мөлшерін мәжбүрлеп түзету;
- банк шоттары бойынша операцияларды тоқтата тұру;
- бюджеттік қаражаттарды алып қою;
- борышкерден бюджеттік кредит сомасын мәжбүрлеп есептен шығару;
- құқықтық нормаларды бұзушыларды жауапкершілікке тарту.

Мемлекеттік мәжбүрлеу нысандары:

- тұлғаның, қаржы заңдалығын орындамаудан көрінетін, қайшы әрекетіне мемлекеттің ықпалы;
- субъект заңға қайшы әрекетті жасады және қаржылық құқық бұзушылық құрамы қалыптасты;
- мәжбүрлеу – қаржылық қатынас субъектілерінің нұсқаманы дұрыс орындауын қамтамасыз ету тәсілі;
- қаржылық, әкімшілік және қылмыстық құқық шаралары қолданылады;
- салықты төлеушінің барлық мүлкіне қолданылатын өндіріп алу;
- өндіріп алудың жеңілдетілген тәртібі қолданылады;
- салық төлеушінің құқығын қорғау сақталады;
- санкция ретінде заңды жауапкершілік түріндегі өсім мен айыппұл қолданылады.

Заңды жауапкершілікке таратудың мақсаты қаржы заңдылығын сақтауды қамтамасыз ету, мемлекеттік мүддені қорғау, қайта бұзушылыққа жол бермеу.

Қаржылық құқық бұзушылық келесі түрлерде болуы мүмкін:

- айыппұлдан басқа, түзету жұмыстарын, бас бостандығынан айыруға әкелетін қылмыс;
- әкімшілік айыппұл салуға әкелетін әкімшілік қылмыс;
- өсім мен айыппұл салуға әкелетін қаржылық құқық бұзушылық.

Салық салу сферасында келесілер құқық бұзушылық деп есептеледі:

- салық есептелігін уақтылы өткізбеу;
- салықтар мен бюджетке басқа да міндетті төлемдерді төлемеу;
- кірістер мен түсімдер сомасын төмендету;
- салық агентінің салықты ұстамауы;
- салық салуға жататын кірістер, шығыстар мен объектілердің есебінің болмауы;
- банктердің салықтық қарыздарды өндіріп алу туралы салық органдарының шешімдерін орындамауы және т.б.

Бюджеттік сферада құқық бұзушылық деп келесілер танылады:

- бюджеттік қаражаттардың мақсатсыз пайдаланылуы;
- бюджеттік қаражаттарды алушыларға аудармау;
- шығыстарды бекітілген лимиттерден асыра қаржыландыру;
- кірістерді бюджетке міндетті төлемеу және т.б.

Валюталық реттеу облысында құқық бұзушылық қатарына келесілер жатады:

- валюталық операцияларды валюта заңдылығын бұза отырып жүргізу;
- валюталық операцияларды бухгалтерлік есепте сипаттамай жүргізу;
- валюталық операцияларды есептілікте дұрыс бермеу және т.б.

Қаржылық құқық бұзушылық белгілері болып келесілер табылады:

- құқыққа қайшылық, яғни қаржылық құқық нормаларын бұзу;

- кінәлілік, яғни құқықты қасақана немесе абайсыздықты бұзу;
- келтірілген шығын мөлшері;
- заңға қайшы әрекет пен пайда болған салдар арасындағы себепті байланыстың болуы;
- заңды жауапкершіліктің болуы.

Әрбір қаржылық құқық бұзушылық өз құрамына немесе элементтеріне ие.

Қаржылық құқық бұзушылық құрамы – бұл айыптыға заңды жауапкершілік шараларын қолдану үшін негіз болып табылатын, әрекет, қаржылық құқық бұзушылық болып табылатын, құқық нормаларымен қарастырылған элементтер жиынтығы.

Қаржылық құқық бұзушылық элементтері болып құқық бұзушы субъект және объект, құқық бұзушылықтың объективті және субъективті жақтары табылады.

Құқық бұзушылық субъектісі – бұл құқықты бұзған және заңды жауапкершілікке тартуға жататын тұлға.

Құқық бұзушылық объектісі болып мемлекеттің қаржы жүйесі, қаржы-құқықтық жауапкершілігі, шараларымен қорғалатын, ақшалай қаражаттардың мемлекеттік қорларын құру, бөлу, пайдаланудың мемлекет белгілеген тәртібі табылады.

Құқық бұзушылықтың объективті жағы қаржы құқығымен тыйым салынған әрекет немесе әрекетсіздік.

Құқық бұзушылықтың субъективті жағы субъектінің заңға қайшы әрекеттен немесе әрекетсіздіктен, олардың салдарына психикалық қатынасынан, оның қасақаналық немесе абайсыздық нысанынан көрінеді.

Қаржы қатынасындағы құқық бұзушылық өте көп. 2008 жылдың қараша айында Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігіне екенші деңгейлі банктерге қатысты, жеке және заңды тұлғалардан, мемлекеттік ұйымдардан 158 (31,7%) шағым; БҚН субъектілерінен – 1,3%, сақтандыру ұйымдарынан – 10,1%, ЖЗҚ қызметінен – 13,3%, заң сұрақтары бойынша – 35,4%, Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігі реттемейтін сұрақтар бойынша – 8,2% шағым түсті.

Бақылау сұрақтары:

1. Қаржы құқығы пәні мен әдістерін анықтаңыздар.
2. Қаржылық қызмет процесінде заңдылықты қамтамасыз ету тәсілдерін атаңыздар.
3. Қаржылық құқықтың жалпы бөліміне нелер кіреді?
4. Қаржылық құқықтың ерекше бөлімінің объектілерінің мазмұны қандай?
5. Қаржылық құқық объектілері мен субъектілерін атаңыздар.
6. «Қаржы-құқықтық норма» түсінігіне анықтама беріңіз. Қазақстан Республикасында пайдаланылатын қаржы-құқықтық нормаларының түрлерін атаңыздар.
7. Қаржылық құқық қатынастарының мазмұнын анықтаңыздар, олардың түрлерін көрсетіңіздер және оларға сипаттама беріңіз.
8. Ақша жүйесі мен валюталық реттеудің құқықтық негіздерін атаңыздар.
9. Қаржы құрылымның құқықтық негіздерін көрсетіңіздер. Бюджеттік компонент, бюджеттен тыс қорлар компонентін, мемлекеттік кредит компоненттерін, банктік компоненттерді, бөлшектенген компоненттерді және қаржылық реттеу компоненттерін сипаттаңыздар.
10. Мүмкін қаржылық бұзушылықтың мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын атаңыздар.